

ARCHEOLOGICKÉ REKONSTRUKCE A INTERPRETACE ZANIKLÝCH SPOLEČNOSTÍ POD LUPOU (GENDEROVÉ) ARCHEOLOGIE 21. STOLETÍ¹

Olga Lečbychová – Klára Matulová

Archaeological Reconstructions and Interpretations of Past Societies through the prism of 21st-Century (Gender) Archaeology

Abstract: Archaeology is the study of past human societies primarily from preserved material sources, or fragments of the original material culture. In this field, despite the application of exact methods, do social constructs of past societies arise unconsciously and on the basis of social patterns of contemporary society? To what extent are interpretations made on the basis of repeatedly used stereotypes? Modern natural science analyses, such as aDNA, bring new data and new interpretations. The reflection coming with them prompts the aforementioned questions. In the context of this reflection, this paper focuses on the degree of unconscious or automatic projection of some contemporary social norms of the Western world in the interpretation and reconstruction of gender and social roles of women and men in prehistory and their visual presentation to the public.

Keywords: gender – gender archaeology – popularisation of science – stereotypes in archaeology

Contact: Mgr. Olga Lečbychová, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., Čechyňská 19, 602 00 Brno; e-mail: lecbychova@arub.cz
Mgr. Klára Matulová, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., Čechyňská 19, 602 00 Brno; e-mail: matulovaklara@seznam.cz

Úvod

„Opravdu v minulosti žili jen muži a pořád někde utíkali s napřaženým mečem nebo kopím?“ pronesl jednou kolega Martin Kuna po zhlédnutí popularizačního videa (v mnoha aspektech jinak velmi zdařile provedeného), které prezentovalo archeologii a předmět jejího bádání.¹

Neúmyslně tak parafrázoval název mezinárodní konference z roku 1979 „Were They All Men?“, která jako jedna z prvních svým tematickým zaměřením vyjádřila rostoucí pocit nespokojenosti se stavem archeologických interpretací z hlediska genderové perspektivy.² Musíme se takto stále ptát po více než čtyřiceti letech od konání jmenované konference? Popularizace archeologie během našeho působení ve velké výzkumné infrastruktuře Archeologický informační systém České republiky nás přivedla k problematice prezentace archeologie z perspektivy genderu, a iniciační otázka našeho kolegy v nás vyvolala potřebu pustit se do hlubší reflexe archeologických sociálních konstruktů zaniklých společností a jejich interpretací veřejnosti. Zmíněný kolega připomněl i příležitost, kdy si stereotypy v archeologii jednoznačně uvědomil: v roce 2015 při výstavě Archeologického ústavu AV ČR v Praze v Národním muzeu, kdy

dlouhé období prehistorie a protohistorie bylo prezentováno čtyřmi hologramy: neandertálcem s kopím, lukostřelcem kultury se zvoncovitými poháry, Keltem s kopím a římským vojákem s mečem a štítem. Narazili jsme tím na dva nejsilněji zakořeněné stereotypy, pomocí nichž se minulost často zjednodušeně a jednostranně prezentuje: militární a genderový. Tento článek se zaměřuje na míru nevědomé nebo mechanické projekce některých současných společenských norem západního světa v interpretaci a rekonstrukci genderu a sociálních rolí žen a mužů v pravěku, a na jejich vizuální prezentaci veřejnosti.

Genderová společnost a genderová archeologie

Binární uspořádání společnosti založené na dvou biologických pohlavích splývajících se dvěma gendery, někdy rovněž nazývanými „sociální pohlaví“, a s nimi poměrně striktně spojené sociální role se zdály být v euroamerické společnosti dlouhou dobu nezpochybnitelné. Vztahy a hierarchie mezi pohlavími byly na základě západních představ křesťansko-židovské tradice považovány za pevně dané, a tak byly ve své podstatě předem vyloučeny z oblasti zájmu výzkumu v akademické sféře. Dlouho panoval dojem,

¹ Článek vznikl v rámci grantového projektu Archeologický informační systém ČR. Infrastruktura AIS CR je zapsána do Cestovní mapy ČR velkých infrastruktur pro výzkum, experimentální vývoj a inovace a jako stejnojmenný projekt je podporována Ministerstvem, školství, mládeže a tělovýchovy ČR (identifikační kód LM2018134).

² Sarah Milledge NELSON: Women in Antiquity: Theoretical Approaches to Gender and Archaeology, Lanham 2007.

že feminita a maskulinita jsou vázány na biologické pohlaví a že společenské rozdělení rolí žen a mužů se v minulosti zásadně neměnilo, navíc se předpokládalo, že tento stav je u všech světových společností totožný.³

Zažité společenské normy začaly být ve 20. století podrobovány čím dál větší kritice. Jejich zpochybňování společně s prohlubujícím se studiem lidské anatomie vedly k postupnému chápání podstaty a široké variability genderu.⁴ Dnes díky biologii víme, že i to, co označujeme jako typické pohlavní orgány muže a ženy, spíše stojí na opačných koncích spektra, které je tvořeno anatomickými variacemi, pro něž ovšem moderní společnost nemá vhodnou jazykovou úpravu, natož sociální kategorii a mnohdy ani společenské přijetí.⁵ Termín *gender* začal být v odborné literatuře používán v souvislosti se situací, kdy se člověk narodí s biologickou kombinací mužských a ženských pohlavních orgánů, a ve většině případů jeden z vnějších pohlavních znaků dominuje. Dříve bylo běžnou praktikou zasáhnout ihned po porodu chirurgicky, a tento „problém“ tak ošetřující lékař bleskově vyřešil. Ne vždy ale byla situace jednoznačná, a i proto se v 50. letech v anglosaském světě pojem *gender* vůbec zavedl. Bylo nutné popsat soubor chování, vývoje a sebeidentifikace dítěte, aby se mohlo následně (případně) chirurgicky zasáhnout a dítěti pohlaví „správně přiřadit“.⁶

První konfrontaci s cizími kulturami přinesly zámožské objevy a následná kolonizace. V 17. století začali učenci připouštět, že evropské hodnoty nemusí být absolutně platné a pravdivé, a tyto úvahy vedly ke zpochybňování evropocentrismu a následně etnocentrismu – odvěké lidské tendence poznávat, hodnotit a interpretovat svět z perspektivy kultury vlastní.⁷ Ještě dříve než začala společnost poloviny 20. století vnímat a rozlišovat *gender* jako sociální pohlaví, začalo být vnímání feminity, maskulinity a tradičního fungování ženských a mužských rolí ve společnosti ovlivňováno osvíceneckou filozofií, feministickým hnutím a myšlením a také sociálně antropologickými výzkumy. Např. výzkumy domorodých kmenů na Nové Guineji, které ve 30. letech prováděla antropoložka Margaret Mead, přinesly výsledky pozorování tří různých geograficky blízkých společností s velmi rozdílným společenským uspořádáním, rozdílnými společenskými rolemi žen a mužů a rozdílnými atributy chování u žen a mužů, než jak je s feminitou a maskulinitou spojovala západní společnost, navíc dva z těchto kmenů role mužů a žen vůbec nerozlišovaly. Ačkoliv byly pozdě-

ji některé závěry Mead podrobeny kritice a označeny jako zobecňující, v popularizačních dílech až stylizující, antropolog Martin Soukup zároveň soudí, že její pozorování mělo pevný základ v datech.⁸ Výzkumy a práce Mead rozvíjely koncept kulturního determinismu, relativismu a jedinečnosti lidské individuality a společně s dalšími sociálně antropologickými poznatky o „jinakosti“ dalších kultur se staly jedním z podnětů, díky nimž začaly ve stereotypním přemýšlení o lidské společnosti v kontextu feminity a maskulinity vznikat praskliny.

Pro výzkum *genderu* byl jedním z klíčových impulsů způsob, jak psychiatr Robert Stoller pracoval s pojmem *gender*. V roce 1968 pod tímto termínem definoval aspekty genderové identity, které popsal jako primárně naučené a rozvíjející se až po narození, formované spíše pod vlivem kultury než na základě biologických predispozic.⁹ Socioložka Ann Oakley na něj navázala v roce 1972 vymezením biologického pohlaví jako souboru anatomických a fyziologických charakteristik a *genderu* jako sociálně konstruované feminity a maskulinity, což vedlo k tomu, že *gender* jakožto kulturní pohlaví začal být postupně vnímán jako přirozená součást lidské identity.¹⁰ Genderová identita je společně s dalšími kategoriemi identit jako kulturní, náboženská, sociální ad. nedílnou součástí sebe-identity každého jedince. Tyto nové pohledy na *gender* otevřely dveře k odbourávání stereotypů v uvažování o něm, o společenských rolích a také o společenském uspořádání minulých společností, které byly do té doby automaticky založeny na *genderovém* a společenském uspořádání společnosti, která je rekonstruovala.¹¹ Biologicky podmíněná rozdílnost pohlaví neznamená automaticky nerovnost, tu vytváří až hodnoty spojené s významem přisuzovaným konkrétním aktivitám, které projektujeme na historické společnosti.¹² K této debatě přispěl sociálně antropologický výzkum nejen popisem různých rolí mužů a žen v odlišných společnostech, ale také zdokumentováním existence nebinárních společností mezi původními obyvateli Severní Ameriky, Sibiře, Filipín, Madagaskaru, Austrálie a dalších, které uznávají tři, čtyři nebo až sedm *genderových* identit a kde ženy a muži mohli svou *genderovou* identitu v průběhu života také měnit.¹³

Avšak sociálně antropologická pozorování předliterárních společností pro archeologický výzkum nemají univerzálně přenositelnou platnost. Nelze je automaticky aplikovat na kultury minulé, ale mohou naznačit řadu nových možností, jak minulé společnosti mohly fungovat, nabídnout

3 Kamila REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, Praha 2017, s. 17–19.

4 Melanie BLACKLESS – Anthony CHARUVAŠTRA – Amanda DERRYCK et al., *How Sexually Dimorphic Are We? Review and Synthesis*, *American Journal of Human Biology*, 2000, roč. 12, č. 2, 151–166.

5 Anne FAUSTO-STERLING, *Sexing the Body, Gender Politics and the Construction of Sexuality*, New York 2000, s. 31.

6 Sandra EDER, *The Volatility of Sex: Intersexuality, Gender and Clinical Practice in the 1950s*, *Gender & History*, 2010, roč. 22, č. 3, s. 692–707.

7 Václav SOUKUP, *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha 2004, s. 9.

8 Martin SOUKUP, *Mýty Margaret Mead: Úvahy o antropologii*, Červený Kostelec 2020.

9 Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, *Rutina genderu nejen v každodenním životě*, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2009, č. 4, s. 181.

10 Ann OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2010.

11 Marie Louise Stig SØRENSEN, *Gender Archaeology*, Cambridge 2000.

12 Kamila REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, Praha 2017, s. 25–26.

13 Jan TUREK, *Genderové identity v eneolitické společnosti a otázky interpretace společenských kategorií*, *Živá archeologie – Rea* 2010, roč. 11, s. 124; Oliver J. T. HARRIS – Craig N. CIPOLLA, *Archaeological theory in the New Millennium, Introducing current perspectives*, London – New York 2017, s. 57–61.

představu, jaké tyto společnosti mohly vytvářet společenské struktury a normy a jak mohly konkrétní věci sloužit lidem.¹⁴

Stejně jako ostatní společenské vědy se i archeologie ve 20. století rychle proměnila díky postprocesuálnímu paradigmatu, které otevřelo dveře alternativním výkladům minulosti z hlediska dosud opomíjených sociálních skupin.¹⁵ Postprocesualismus v archeologii provedl dekonstrukci mnoha zavedených stereotypů myšlení, zejména těch, které souvisely s „moderním“ pohledem na svět a které zahrnovaly i strukturování lidského světa převážně na principu ideologizované mužské dominance a chápání dějin minulé reality výhradně z mužského pohledu.¹⁶ Akcentoval zájem o symbolické systémy a individualitu, v popředí stála jedinečnost lidského života.¹⁷ V učebnicích dějepisu i v řadě studií však stále výrazně převažovali muži, tudíž se mohlo zdát, že ženy a děti vlastně nikdy nebyly důležitou součástí lidské minulosti. Přehlížení žen odráželo také představy autorů o tom, co je a není v historii podstatné. Nutná kritika faktu, že historiografické dílo představuje určitou vybranou část minulosti, navíc limitovanou mnohými faktory, se stala pro další vývoj společenských věd nezbytnou.¹⁸ Důležité pro změnu ve společenském myšlení bylo také postupné zpřístupnění univerzitního vzdělávání širším („neelitním“) skupinám obyvatel,¹⁹ díky emancipačnímu hnutí také ženám, a následné upevnění pozice badatelek ve vědecké obci. Za zmínku stojí, že ještě v devadesátých letech 20. století však byla v Česku archeologie v *Učitelských novinách* popsána jako studijní obor „vhodnější pro muže“.²⁰ Od doby, kdy v roce 1928 úspěšně ukončila doktorát první česká profesionální archeoložka Libuše Jansová, uplynulo skoro sto let,²¹ a přesto dodnes nebyla v oboru české archeologie jmenována žádná profesorka.

Studium genderu v posledních dekádách vedlo mimo jiné ke zformování subdisciplíny genderové archeologie, která prostřednictvím materiální kultury zkoumá sociální konstrukce genderových identit a vztahů v minulosti.²² Pomocí genderové analýzy je možné specifikovat, jakým způsobem materiální kultura určuje strukturalizaci sociálních vztahů mezi ženami a muži, jejich sociální role a postavení v zaniklých společnostech. Základním kamenem genderové ar-

cheologie je kontext a kontextualizace, ale neobejde se ani bez spolupráce s historickými, sociologickými a již výše zmíněnými sociálně antropologickými prameny.²³

Interdisciplinární a reflexivní analýzy jako kladivo na stereotypy

Archeologové a archeoložky jsou známí svou zálibou v systematickosti, třídění a typologizaci, tradičně artefaktů a kultur. Už delší dobu dávají přednost spíše myšlení v širších souvislostech, které umožnila i interdisciplinární spolupráce a nejmodernější bioarcheologické a biomolekulární analýzy v poslední dekádě a vyhodnocování velkých dat. Tradiční typologický přístup byl nicméně využit za účelem odstraňování stereotypního myšlení v rámci vlastního oboru. V roce 2021 byla publikována „typologie“ genderových stereotypů v archeologii.²⁴ Těch je v knize identifikováno a popsáno dvacet čtyři, zmíníme zde ty nejznámější: aktivní muži – pasivní ženy; pravěké společnosti byly buď matriarchální, anebo patriarchální; pravěké sošky žen představují Velkou matku; genderová archeologie je ideologie; předmětem genderové archeologie jsou pouze ženy ad. Stereotypy v archeologii se však netýkají pouze genderu, ale většina jich nějakým způsobem s genderem souvisí. Velmi oblíbený militární stereotyp, ať už je volen pro akčnost a/nebo spektakulárnost zbraní či z jiných důvodů, nás přivede i k genderovým otázkám, protože málokdy figurují v rolích válečnic nebo lovkyně ženy, i přesto, že i tady je na základě archeologických nálezů a etnologických paralel jednotvárnost v poslední době narušována.²⁵

Zásadním impulsem pro reflexi výzkumu genderových otázek v archeologii byly závěry z analýz aDNA (tzv. ancient DNA, česky archaická DNA), které ukázaly na rozpory v případech určení pohlaví archeologickou metodou založenou na genderově odlišném pohřebním ritu a genderově specifických artefaktech v hrobové výbavě, a někdy i na mylném antropologickém určení koster nebo tam, kde antropologickou metodou pohlaví nešlo jednoznačně určit.²⁶

Pro zmíněnou reflexi v rámci tohoto článku jsme vybraly tři příklady, které změny v přemýšlení o genderu v archeologii

14 K tématu etnologických paralel viz např. Bo JENSEN, *Queer Bedfellows: Gender Ambiguity, Shamans, Hijras, „Berdache“ and the Problems of Using the Ethnographic Record*, in: Peter JENSEN – Soren SINDBAEK – Helle VANDKILDE (eds.), *IX Nordic TAG, Århus 10–12 May 2007, Globalization, identity, material culture and archaeology*, Århus 2007, s. 25–32; O. J. T. HARRIS – C. N. CIPOLLA, *Archaeological theory*, s. 65–66.

15 Roberta GILCHRIST, *Gender and archaeology: contesting the past*, London – New York 1999, s. 1; Alison WYLIE, *Doing Archaeology as a Feminist: Introduction*, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2007, roč. 14, č. 3, s. 209; O. J. T. HARRIS – C. N. CIPOLLA, *Archaeological theory*, s. 22.

16 Jan TUREK, „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách, in: Evžen NEUSTUPNÝ (ed.), *Archeologie nenalézaného*, Plzeň – Praha 2002, s. 217.

17 O. J. T. HARRIS – C. N. CIPOLLA, *Archaeological theory*, s. 22–24; Andrea ŠTÁDLEROVÁ, *Genderové přístupy k evropské archeologii*, Diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická, Plzeň 2012, s. 14.

18 Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, *Dějiny, teorie, kritika*, 2008, roč. 1, č. 1, s. 82–83.

19 Petr PABIAN, *Od elitního přes masové k univerzálnímu terciárnímu vzdělávání: koncepce Martina Trowa*, *Aula*, 2008, roč. 16, č. 2, s. 32.

20 Kateřina DOLEŽALOVÁ, *První ženy moravské archeologie*, *Studia Archaeologica Brunensia*, 2013, roč. 18, č. 2, s. 63.

21 Martin KUNA et al., *Sto let v archeologii: objevy, nálezy a expedice Archeologického ústavu v Praze 1919–2019*, Praha 2019, s. 53.

22 A. ŠTÁDLEROVÁ, *Genderové přístupy k evropské archeologii*, s. 9.

23 K. REMIŠOVÁ VĚŠINOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, s. 8, s. 17–19.

24 Laura COLTOFEAN-ARIZANCU – Bisserka GAYDARSKA – Uroš MATIĆ (eds.), *Gender Stereotypes in Archaeology, A short reflection in image and text*, Leiden 2021.

25 Otázku participace žen při lovu u lovecko-sběračských společností rozvířil nález hrobu s loveckou výbavou na lokalitě Wilamaya Patjxa v Peru, u něž analýza prokázala, že v něm byla pochována žena. Navazovala na něj studie, která revidovala závěry dřívějších výzkumů hrobů ze stejného období, jejímž závěrem bylo, že 30–50 % osob, které se podílely na lovu zvěře, mohly tvořit ženy (Randal HAAS et al., *Female hunters of the early Americas*, *Science Advances*, 2020, roč. 6, č. 45, s. 1–10), obr. 1.

26 Liisa LOOG – Greger LARSON, *Ancient DNA*, in: Michael P. RICHARDS – Kate BRITTON (eds.), *Archaeological Science, An Introduction*, Cambridge 2020, s. 13–34; Terry BROWN – Keri BROWN, *Biomolecular archaeology: An introduction*, Chichester 2011.

názorně ilustrují. Birku, která vedla k celosvětovým diskusím o zapojení žen do mužského světa boje a upozornila na genderově stereotypní interpretace pouze na základě hrobové výbavy, Dolní Věstonice z českého prostředí jako příklad typicky genderově stereotypní interpretace sociálních vztahů na základě rituálního uložení jedinců a Skyty, u nichž se stále opakované, nerevidované interpretace terénních dat staly nezpochybnovanými fakty, na jejichž základě vznikaly hypotézy o míře zapojení žen válečnic ve skytské společnosti a podle autorů reflexivních studií z posledních let i novodobý mýtus o existenci skytských oddílů ozbrojených žen.

Švédská lokalita Birka byla ve středověku významným obchodním a řemeslným centrem. Hrob Bj 581 objevený v roce 1879 byl datovaný do 10. století a od počátku poutal pozornost badatelů i veřejnosti svou výjimečnou bojovníckou výbavou a obětinou v podobě dvou koní. Hrob byl na základě artefaktů interpretovaný jako pohřeb vysoce postaveného bojovníka a sloužil i jako ukázkový příklad typického elitního vikingského válečníka. V 70. letech 20. století byl proveden první antropologický rozbor kosterních pozůstatků, který určil, že kostra z hrobu Bj 581 patřila ženě, ale tyto neočekávané výsledky nebyly dány do souvislostí s hrobovou výbavou. V roce 2016 byl proveden celkový kontextuální rozbor, avšak kvůli přítomnosti tradičně mužských artefaktů v hrobové výbavě byly závěry, že se jednalo o ženu, vědeckou komunitou různě zpochybňovány. Debatu o pravdivosti biologického pohlaví pohřbeného jedince ukončila až studie z roku 2017,²⁷ ve které výsledky aDNA potvrdily, že se jednalo o ženu, a toto zjištění obnovilo o středověké pohřebišť z Birky zájem akademické obce i médií. Závěry studie rozvířily diskusi, zda může být hrob Bj 581 důkazem existence ženských bojovnic ve vikingské společnosti.²⁸

Analýza hrobových dat s sebou nese svá úskalí – nakolik vlastně vypovídá o světě mrtvých a světě živých? Odráží hrobová výbava víru v posmrtný život a odpovídá tak sociálnímu statusu zemřelého, je osobním majetkem daného jedince uloženého po smrti do hrobu nebo milodarem? Hluboce zakořeněná interpretační schémata zastíňují jiné teorie, které tak nevstupují do úvah a diskuse (např. zda byly tyto objekty funkční součástí hmotné kultury dané společnosti a reflektují realitu tehdejší živé kultury, resp. v jaké rovině odrážejí realitu určité kultury: její společenskou strukturu, symbolický systém spojený s představou onoho světa, nebo aktérskou síť lidí a věcí vytvářejících v daném okamžiku „asambláž“ pohřbu).²⁹ Přítomnost zbraní v hrobě z pohřbeného jedince bojovníka nebo bojovnici nedělají, důležitý je pro interpretaci celkový kontext – umístění hrobu, souvislost s dalšími pohřby, konstrukce hrobu, analýza dalších hrobových nálezů (např. textilu), antropologická analýza kostí (přítomnost zranění, svalové úpony) a další. Ale ani přítomnost nebo absence zranění na kostech nemusí

Obř. 1. Lovkyně druhu *Homo sapiens sapiens*, mladý paleolit, cca před 40 000 lety (2004). Zdroj: Státní muzeum prehistorie v Halle (Saale). Autor Karol Schauer, LDA Sachsen-Anhalt. *Hunteress of Homo sapiens sapiens type, Upper Palaeolithic from around 40,000 years b. p., State Museum of Prehistory Halle (Saale); Author Karol Schauer, LDA Sachsen-Anhalt.*

vypovídat o válečnickém způsobu života, protože např. na vikingských pohřebišťích ve Skandinávii jsou sečn

27 Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON – Anna KJELLSTRÖM – Torun ZACHRISSON et al., A Female Viking Warrior Confirmed by Genomics, *American Journal of Physical Anthropology*, 2017, roč. 164, č. 4, s. 853–860.

28 Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON, Women at War? The Birka Female Warrior and her Implications, *New Horizons in the Archaeology of the Viking Age*, 2018, roč. 18, č. 3, s. 28–31.

29 K tématu např. K. REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Gender a pravěká společnost, s. 27, s. 133–135; Jan KOLÁŘ, Idealized World or Real Society? Social Patterns of Corded Ware Culture in Moravia (Czech Republic), in: Martin FURHOLT – Ralph GROSMANN – Marzena SZMYT (eds.), *Transitional Landscapes? The 3rd millennium BC in Europe. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes III (15th–18th April 2013)“* in Kiel, Kiel 2016, s. 193.

zranění všeobecně zaznamenávána v nízkém počtu.³⁰ Autoři článku z roku 2017 navázali v roce 2019 další studií, ve které se podrobně zabývají interpretací pohřbu, debatují o kritických otázkách a paralelách a reflektují diskusi, která v mezidobí proběhla.³¹ Na základě celkové analýzy hrobu Bj 581 usuzují, že pohřbená žena skutečně žila životem vysoce postavené profesionální bojovnice. Určení biologického pohlaví a celková analýza hrobových dat nicméně nevypovídají explicitně o tom, jak se jedinec sám genderově identifikoval v rámci dané společnosti. Ačkoliv se hrobů žen s bojovnickou výbavou u Vikingů našlo jen málo, můžeme předpokládat, že budoucí studie umožní reinterpretaci starších výzkumů a objasní, zda se v dané společnosti tento jev vyskytoval v rámci určité normy nebo se jednalo o výjimečný případ.³²

Na rozdíl od vikingských pohřebišť známe větší množství hrobů žen s pohřební výbavou obsahující zbraně a další nálezy tradičně spojené s bojem a lovem ze skytského prostředí. Skytské nomádské kmeny obývaly pontskou step ve východní Evropě na severu od Černého moře od 7. do 3. století př. n. l. a proslavily se ovládnutím jízdy a boje na koních a svými válečnickými výpravami.³³ Podle antických autorů se na koních v jižní oblasti kolem Černého moře pohyboval ve zhruba stejné době jako kočovní Skytové národ bojovných žen Amazonek. Proto začaly být tyto mytologické postavy profesionálně cvičených bojovnic v archeologii spojovány právě se skytskými pohřby žen, které obsahovaly jak tradiční ženské artefakty, tak zbraně, výzbroj a jezdeckou výbavu. Na některých kostrách z těchto pohřebišť zároveň antropologické analýzy identifikovaly poškození odpovídající zraněním, která mohou souviset s bojem (např. rány na hlavě, stopy po pobodání, šipky vražené do kosti apod.) nebo deformace kostí spojené s častou jízdou na koni. Taková zranění na kostech však nemusí vypovídat o způsobu života, ale pouze o způsobu smrti, a deformace kostí spojené s jízdou na koni zase mohou souviset pouze se stylem nomádského života.³⁴ Oproti nálezu z Birky se ovšem nepochybněovalo, že se jedná o pohřby žen. Setkáváme se zde s jiným úskalím, a to vytvořením nejspíše nereálného obrazu skytské společnosti, jejíž zásadní část (až třetinu) měly tvořit ženy bojovnice.³⁵ Metodika in-

terpretace archeologických nálezů spojených s nomádskými pohřby žen interpretovanými jako pohřby Amazonek se stala předmětem kritiky několika studií v posledním desetiletí.³⁶ V roce 2020 byla publikována reflexivní studie volající po zásadní revizi starších výzkumů.³⁷ Na základě analýzy několika desítek pohřbů označovaných jako pohřby skytských Amazonek V. Sinika a jeho tým tvrdí, že některé z nich byly v důsledku hrubého porušení metodologie, opomenutí „zbytečných“ faktů, zkreslení archeologických informací nebo jejich zanedbání interpretovány jako bojovnické na základě jen velmi slabých argumentů a důkazů (např. fakt, že do analýz byly zahrnuty vykradené hroby, antropologicky neurčené kostry, dětské kostry, kde je antropologické určení nejisté nebo ze zbraní přítomnost pouze šipek, a někdy dokonce i jen jednoho kusu...). Výsledkem tohoto rozboru je vydělení tří skupin skytských pohřbů se zbraněmi z pontské oblasti: Ve všech třech skupinách autoři článku ženské pohřby evidují, ale procentuálně je jich zastoupeno jen velmi málo.³⁸

Existence žen válečnic u nomádských starověkých národů bývala dokonce v sovětské literatuře interpretována jako pozůstatky matriarchátu a rovnostářské společnosti (obě myšlenky byly součástí marxistického učení), po pádu železné opony tyto interpretace z literatury zmizely.³⁹ Dnes část konzervativní veřejnosti existenci žen bojovnic v minulosti odmítá, liberálně naladěná společnost je potěšená, pokud archeologie důkazy o jejich existenci přináší. Jak je vidět, někdy podléháme bezmyšlenkovitým opakováním stereotypů a někdy se zase necháváme strhnout přílišným nadšením, když je bouráme. Z přibývajících kritických studií vyplývá, že přehodnocení celé problematiky skytských bojovnic ještě zdaleka neskončilo. Archeologie by neměla interpretovat na základě politické poptávky, společenských názorů ani stereotypů, ale spoléhat na archeologický kontext a data. V některých komplikovaných případech však jejich správné vyhodnocení může trvat léta.

Případ slavného trojhrobu z lokality Dolní Věstonice na jižní Moravě je ukázkový příklad působení skrytých stereotypů a apriorních představ o významu archeologického kontextu z našeho území. Jedná se o výjimečný pohřeb tří mladých jedinců z období mladého paleolitu, který byl

30 C. HEDENSTIERNA-JONSON – A. KJELLSTRÖM – T. ZACHRISSON et al., A Female Viking Warrior, s. 858.

31 Neil PRICE – Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON – Torun ZACHRISSON et al., Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581, *Antiquity*, 2019, roč. 93, č. 367, s. 181–198.

32 N. PRICE – C. HEDENSTIERNA-JONSON – T. ZACHRISSON et al., Viking warrior women?, s. 194; C. HEDENSTIERNA-JONSON – A. KJELLSTRÖM – T. ZACHRISSON et al., A Female Viking Warrior, s. 857–858.

33 Valeri I. GULIAEV, Amazons in the Scythia: New finds at the Middle Don, Southern Russia, *World Archaeology*, 2003, roč. 35, č. 1, s. 112–125.

34 Alison C. POE – Adrienne MAYOR, Review of *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, *Woman's Art Journal*, 2015, roč. 36, č. 2, s. 64–66.

35 Např. Alexis JORDAN, I Am No Man: A Study of Warrior Women in the Archaeological Record, *Field Notes: A Journal of Collegiate Anthropology*, 2009, roč. 1, č. 7, s. 103–106; Elena FIALKO, Scythian Female Warriors in the South of Eastern Europe, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 2017, roč. 22, s. 29–47; Adrienne MAYOR, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, Oxford 2014.

36 Např. Vitalij S. SINIKA et al., Курган 11 группы «Сад» в Нижнем Поднестровье и современное «мифотворчество» о скифских «амазонках» / Barrow 11 of the „Garden“ Group in the Lower Dniester Region and Contemporary „Mythmaking“ about Scythian „Amazons“, *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, 2020, roč. 19, č. 1; Askold IVANTCHIK, Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen, in: Charlotte SCHUBERT – Alexander WEISS (eds.), *Amazonen zwischen Griechen und Skythen: Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, De Gruyter 2013, s. 73–87. Reflexivním interdisciplinárním rozбором tematiky skytských Amazonek se zabývá obsáhlá, dosud nepublikovaná, ale veřejně dostupná recenze, která shrnuje i některé dosavadní přehodnocující studie, viz John R. PORTER, Review of Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, s. 1–109, in: Academia.edu [online], 2020 [cit. 10. 3. 2022]. Dostupné z: https://www.academia.edu/37418474/Review_of_Adrienne_Mayor_The_Amazons_Lives_and_Legends_of_Warrior_Women_across_the_Ancient_World_Princeton_Oxford_Princeton_University_Press_2014_Pp_xiv_519_ISBN_9780691147208

37 V. S. SINIKA et al., Курган 11 группы «Сад», s. 64–101.

38 V. S. SINIKA et al., Курган 11 группы «Сад», s. 85.

39 A. IVANTCHIK, Amazonen, Skythen und Sauromaten, s. 73–74.

náhodně nalezený v roce 1986. Zvláštní pohřební rítus – když opomeneme samotnou výjimečnost pohřbu tří jedinců v jednom hrobě z tohoto období – velmi rychle upoutal pozornost badatelů i veřejnosti. Jedinec vlevo byl položený na zádech a horní končetiny měl uloženy v klíně jedince uprostřed, jedinec napravo byl uloženy na břiše. Červené barvivo bylo použito v oblasti lebek, a v případě jedince uprostřed také v oblasti pánve. Jedinec vlevo měl navíc v oblasti lebky červenou kůru s provrtanými zuby masožravce interpretovanou jako posmrtná maska šamana nebo léčitele.⁴⁰ Kvůli subtilnější postavě a nálezu červeného barviva v klíně prostředního jedince byla zpočátku celá nálezová situace interpretována tak, že se jednalo o ženu, vedle které leželi dva muži, což potvrdila i původní antropologická analýza. Vedoucí výzkumu výklad konkretizoval s tím, že žena zemřela při porodu a muži byli za její smrt zodpovědní, a snad proto za to zaplatili životem.⁴¹ I přesto, že některé antropologické analýzy určovaly pohlaví prostředního jedince jako mužské,⁴² nebyl těmto závěrům přikládán velký význam. Až v roce 2016 genetická analýza prokázala, že prostřední jedinec opravdu muž byl.⁴³

Cílem diskuse, kterou se genderová archeologie o výzkumu minulých společností snaží vést a kterou podobné nálezy a jejich nové analýzy pomáhají oživovat, není prvoplánové zobrazování žen v tradičně vnímaných mužských rolích (např. válečnic nebo lovkyně) ve stejném poměru k mužům, pokud tomu neodpovídají archeologické nálezy a závěry studií. Má upozornit jednak na úskalí toho, že jsme interpretace a závěry dlouho prováděli na základě našich vlastních společenských norem, a zároveň na to, že preferováním témat, jako jsou právě militární náměty, se upozadují ženy, a dochází tak k mylnému dojmu, že ženy se na historii nepodílely anebo se podílely pouze pasivně. Jedním z úkolů archeologického výzkumu společenských struktur minulých společností je zodpovědět, jaké role mohli v jednotlivých obdobích ženy a muži zastávat, jaké měli příležitosti a jestli byly takové možnosti ve své době výjimečné, nebo mohly být standardní volbou. Na jaké úrovni v hierarchii společenského uznání se ženské a mužské role pohybovaly? Podíleli se muži na aktivitách námi tradičně spojovaných se ženami a ženy na těch mužských? A pokud se na nich podílely, byla to výjimka, nebo to bylo součástí běžných společenských norem dané společností? Případně, bylo to součástí běžných norem, ale např. pouze v postaveních podobných, jaká máme doložená u členů kmenů původních obyvatel Severní Ameriky, tzv. „two-spirit people“ (moderní zastřešující ter-

mín používaný některými domorodými obyvateli Severní Ameriky k popisu původních obyvatel, kteří ve svých komunitách plnili tradiční ceremoniální a společenskou roli třetího pohlaví – muži, kteří žili jako ženy – nebo čtvrtého pohlaví – ženy, které žily jako muži – nebo i jiné genderové varianty a těšili se většinou společenskému uznání)?⁴⁴

I bez zatím jednoznačné odpovědi na tyto otázky je užitečné zamyslet se nad opodstatněností našich současných společenských norem, které jen s obtížemi uznávají odchylky od heteronormativity. V současnosti se jako společnost potýkáme s vymezováním rolí žen a mužů a obáváme se, že dekonstrukce stávajících společenských norem směřuje ke ztrátě „starého dobrého (patriarchálního) světa“ založeného na nezpochybnitelné existenci dvou biologických pohlaví splývajících s genderem, který jako vše, co ztrácíme, vidíme nostalgicky. Archeologie nám ukazuje, že je možné genderovou realitu vnímat svobodněji, a také to, že patriarchát je kulturně podmíněný a jedná se rovněž o společenský konstrukt.⁴⁵

Využití metod ostatních oborů, např. geologie a chemie, je v archeologii spojeno s formováním oboru jako vědecké disciplíny a dá se vysledovat už v 19. století.⁴⁶ V průběhu 20. století rostlo využívání postupů z geologie, chemie, fyziky, biologie a genetiky exponenciální řadou a k čiré radosti archeologické komunity stále dochází k jejich zdokonalování a k rozšiřování škály možností analýz. Interdisciplinární část archeologie, která analyzuje archeologický materiál za použití přírodovědných metod, se označuje zejména v anglosaském prostředí jako „Archaeological Science“ (zahrnuje metody biomolekulární archeologie, bioarcheologie, environmentální archeologie, materiálové analýzy a absolutního datování).⁴⁷ Nejčastěji je v rámci komplexního výzkumu kombinována s metodami výzkumu krajiny (geofyzikální výzkum a metody dálkového průzkumu Země). Výzkum genderu v archeologii vyžaduje komplexní vyhodnocení různých aspektů, které mohly společenské vztahy ovlivňovat – práce, výživa, zdraví a nemoci, věk, přírodní prostředí, migrace. Na tyto staré otázky přináší moderní metody nové odpovědi. Výsledky zjištěné metodou určení aDNA přinesly nejen převratné poznatky týkající se evoluce člověka, ale jak dokládají konkrétní příklady výše, otřáslý základy archeologického myšlení o společenských strukturách. K rekonstrukci stravovacích návyků a zdravotní kondice minulých společností přispívají analýzy proteinů obsažených v lidských tkáních, zubech, zubním kameni, stejně jako na samotných artefaktech, a analýzy stabilních

40 Soňa TÖKÖLYOVÁ, Mladopaleolitický trojhrob v Dolních Věstonicích: Současná a minulá fakta, Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Brno 2017, s. 21–23.

41 Bohuslav KLÍMA, A triple burial from the Upper Paleolithic of Dolní Věstonice, Czechoslovakia, *Journal of Human Evolution*, 1988, roč. 16, č. 6–7, s. 831–835.

42 Jan JELÍNEK, A new Paleolithic triple-burial find, *Anthropologie*, 1987, roč. 25, č. 2, s. 189–190; Jaroslav BRŮŽEK, A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone, *American Journal of Physical Anthropology* 2002, roč. 117, č. 2, s. 157–159; Jaroslav BRŮŽEK – Robert G. FRANCISCUS – Vladimír NOVOTNÝ – Eric TRINKAUS, The assessment of sex, in: Eric TRINKAUS – Jiří SVOBODA (eds.): *Early modern human evolution in central Europe. The people of Dolní Věstonice and Pavlov*, *Dolní Věstonice Studies* 12, Brno 2006, s. 46–60.

43 Alissa MITTNIK – Johannes KRAUSE, Genetic analysis of the Dolní Věstonice human remains, in: Jiří SVOBODA (ed.): *Dolní Věstonice II. Chronostratigraphy, paleoethnology, paleoanthropology*, *Dolní Věstonice Studies*, 21, Brno 2016, s. 377–384.

44 Tento termín je ovšem někdy vnímán jako zjednodušující, protože mnoho kmenů mělo svůj vlastní specifický termín pro označení skupiny genderových identit a jejich variabilita se u jednotlivých kmenů lišila. K tématu např. Margaret ROBINSON, *Two-Spirit Identity in a Time of Gender Fluidity*, *Journal of Homosexuality*, 2019, roč. 67, č. 12, s. 1675–1690.

45 M. KUNA et al., *Sto let v archeologii*, s. 140, 212 a 213.

46 Kate BRITTON – Michael P. RICHARDS, *Introducing Archaeological Science*, in: Michael P. RICHARDS – Kate BRITTON (eds.), *Archaeological Science, An Introduction*, Cambridge 2020, s. 5.

47 K. BRITTON – M. P. RICHARDS, *Introducing Archaeological Science*, s. 4.

izotopů uhlíku a dusíku v kolagenní složce kostních tkání. Společně s antropologickými analýzami, které sledují typické abraze kostí vznikající jako důsledek určitého druhu práce, přispívají zmíněné metody zásadním způsobem k rekonstrukci životů jednotlivců a objasnění otázek týkajících se strukturalizace společenských vztahů mezi ženami a muži a jejich postavení ve společnosti.

Mapování stereotypů je vynikajícím základem pro společenskou reflexi zažitých předsudků. Čemu přikládáme váhu my sami? Co jako společnost oceňujeme? Proč tíhneme k prezentaci historie jako „historie konfliktů a válek“ raději než „historie spolupráce a péče“? Zodpovězení takových otázek je námětem pro mezioborovou archeologicko-, antropologicko-, sociologicko-psychologickou studii, ale malé indicie, které k odpovědím mohou nasměrovat, můžeme sledovat v běžném životě ukryté třeba v českém výrazu rodičovská „dovolená“. V obecném smyslu je zpochybňování stereotypů součástí reflexivního přístupu, který se dnes uplatňuje v různých společenskovědních oborech.⁴⁸ Jeho podstatou ovšem není nahrazování jednoho stereotypu jiným, nýbrž důraz na permanentní otevřenost jiným pohledům a pochopení jejich kontextuality. Stejně jako podstatou naší reflexe není fakt, že je třeba rekonstruovat minulost genderově vyváženě, genderově spravedlivěji nebo korektněji. Podstatou je apel na rekonstrukci pravdivou, tak jak ji čteme z indicií, které po ní zůstaly. V její rovnosti i nerovnosti, podle našich nejlepších schopností a možností, ale bez promítání vlastních předsudků a stereotypů, a tím se i mimochodem podílet na vytváření vlastní genderově vyváženější a spravedlivější současnosti.

Prezentace minulosti – muž jako hybatel dějin ve světě umění a spirituality

Antropoložka Henrietta Moore v knihách *Feminism and Anthropology* (1988) a *A Passion for Difference* (1994) upozornila na problém reprezentace žen v etnografických studiích, který označila za „strukturální zneviditelnění žen“.⁴⁹ O rok později ho v archeologickém kontextu pojmenovala archeoložka Linda Hurcombe jako „BIG problem“, a do českého jazyka velmi příhodně přeložila Kamila Remišová Věšíňová jako „genderovou slepotu“.⁵⁰ Moore specifikovala tři prohřešky tradičního přístupu, který zároveň vystihuje i problematiku reprezentace žen v archeologických interpretacích a prezentacích minulých společností:⁵¹

1. „Ghettizace“ spočívající v pojmání „ženské problematiky“ jako minoritní a okrajové subdisciplíny (ať už

z důvodů projekce současných společenských vzorců, anebo z důvodu preferovaných archeologických témat, jako je konflikt, boj a válečnictví);

2. Teze „univerzální ženy“, podle níž jsou ženy ve všech kulturách v zásadě stejné, protože biologické rozdíly mezi mužem a ženou jsou natolik silné, že dokážou vytvořit univerzální rozdíl (v archeologii prezentace univerzální „pravěké ženy a muže“ s příslušnými stereotypními rolmi, i když se jedná o období tisíciletého vývoje na území celého ve své době osídleného světa);
3. Abstrahování od různých individuálních identit konkrétní ženy ve jménu všeobjímajícího ženství (to se v archeologii projevilo např. v teorii kultu tzv. Velké matky, univerzálního neolitického božstva, a teorii prvotního matriarchátu, jejichž kritice se u nás zevrubně věnovala K. Remišová Věšíňová).⁵²

L. Hurcombe rozlišuje dva symptomy genderové slepoty: vizuální a psaný. Vizuální považuje za závažnější, protože snadněji ovlivňuje veřejnost a formuje její představy o minulých společnostech.⁵³ Rozebírá jednotlivé případy rekonstrukcí na výstavě v Americkém přírodovědném muzeu v New Yorku a v publikaci Britského muzea v Londýně z let 1989 a 1992, na kterých demonstruje androcentrický přístup a zobrazování žen v pasivních rolích. Zdůrazňuje zároveň, že v mnoha společnostech existují zásadní biologické a behaviorální rozdíly mezi pohlavími a mezi různými obdobími lidských dějin. Popírat nebo opomíjet, že k tomu mohlo docházet také v minulosti, znamená podle ní rozvrátit obor a podcenit roli dvou pohlaví. Tvrdí, že právě interakce mezi pohlavími a sociální tvorba genderových rolí jsou základním sociálním dělením lidské společnosti, a pokud se nestanou výchozím předmětem zájmu archeologie, pak čím dál častější výzkum technologických, rituálních a politických interakcí společností nebude mít velký smysl. Pointa příspěvku se objevuje v závěrečné glose – v současnosti se v rekonstruované archeologické minulosti objevuje tak málo žen, že je nemožné, aby tato minulost stvořila životaschopnou populaci.

V roce 2013 publikovali J. Solometo a J. Moss analýzu archeologických rekonstrukcí v souvislosti s genderovými stereotypy, která spočívala v rozboru kresebných rekonstrukcí v časopise *National Geographic* vydaných v letech 1936–2007,⁵⁴ o dva roky později vydaly K. Kowarik a J. Leskovar systematickou analýzu zastoupení pravěkých genderových rolí v archeologických expozicích (textových popisech a vyobrazení) v Rakousku⁵⁵ a v roce 2018 se podívaly na stejnou problematiku M. van den Dries a M. Kerkhof

48 Např. Maja NAZARUK, Reflexivity in anthropological discourse analysis, *Anthropological Notebooks*, 2011, roč. 17, č. 1, s. 73–83; Philip C. SALZMAN, On Reflexivity, *American Anthropologist*, 2002, roč. 104, č. 3, s. 805–813.

49 Robert PĚNIČKA, Kapitoly z dějin antropologie, Brno 2014, s. 92–93.

50 Ve slově „BIG“ se skrývá zkratka pro „Biased Interpretation of Gender“, tedy předpojatá interpretace genderu; Linda HURCOMBE, Our own Engendered Species, *Antiquity*, 1995, roč. 69, s. 87–100; K. REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Gender a pravěká společnost, s. 25.

51 R. PĚNIČKA, Kapitoly z dějin antropologie, s. 92–93, doplněno autorkami o poznámky v závorkách.

52 K. REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Gender a pravěká společnost, s. 45–131.

53 L. HURCOMBE, Our own Engendered Species, s. 88.

54 Julie SOLOMETO – Joshua MOSS, Picturing the past: Gender in National Geographic reconstructions of prehistoric life, *American Antiquity*, 2013, roč. 78, č. 1, s. 123–146.

55 Kerstin KOWARIK – Jutta LESKOVAR, Women without History? History without women? Studies on the representation of prehistoric gender roles in Austrian exhibitions, *Les Nouvelles de l'archéologie*, 2015, roč. 140, s. 51–55.

v nizozemských učebnicích, popularizačních knihách a ve výstavních katalozích.⁵⁶ I přesto, že zmíněné výzkumy nepřinášejí zatím dostatek dat pro mezinárodní statistická vyhodnocení a srovnání, je možné v nich sledovat evidentní opakující se vzorce. Z dostupných analýz plyne, že zobrazení ženy je značně podhodnocené, často jsou stereotypně zobrazené „typické“ mužské a ženské činnosti, a mužské a ženské artefakty. Ženy jsou méně zastoupeny v oblasti obživy a řemeslných činností, v ekonomické a politické sféře. Chybí obrazy silných žen nebo ženských rolí a prezentace žen jako vlivných a aktivních jedinců. Paradoxně nejsou mnohdy ženy zobrazovány ani v „tradičních ženských rolích“ (např. při vaření, starosti o děti, tkaní, předání apod.), tedy při aktivní činnosti: místo toho sedí, jedí, pijí nebo si povídají (pokud vůbec na rekonstrukcích figurují). Analýza zobrazení v *National Geographic* ilustruje, že s měnícím se společenským diskursem se paralelně měnil i styl zobrazování. V 50. letech jsou vyobrazení v tomto časopise jednoznačně sexistická, od 80. let můžeme sledovat více genderově neutrální postavy. Nicméně výzkumy z Rakouska a Nizozemska, druhý zmiňovaný z roku 2018, dokládají, že přetrvávající stereotypy jsou stále živé. V nizozemském článku autorky text uzavírají slovy, že otevřely diskusi, která kolegy i kolegyně zaujala, některé šokovala – mnohdy si totiž kurátoři a kurátorky výstav stereotypy jednoduše neuvědomovali.

Vizuální sféra rekonstrukcí je oblast, které jsme se ve výzkumu chtěly věnovat se záměrem provést analýzu archeologických expozičních v muzeích v České republice. Bohužel pandemická situace návštěvu muzeí ve větším měřítku neumožnila a vyvozovat závěry z malého vzorku nepovažujeme za objektivní. Necháváme si proto tento úkol na nadcházející období a pokusíme se zde vývoj a současnou situaci v České republice analyzovat na vizuální prezentaci fenoménu paleolitických výtvarných projevů.

I přes tradiční rozdělování rolí na mužské (spojené s potřebou větší fyzické síly) a ženské, které síly tolik nevyžadovaly (i přesto, že antropologické analýzy koster pravěkých žen ukazují, že měly v pažích o 13 % větší sílu než dnešní profesionální veslařky),⁵⁷ byla role uměleckého tvůrce přisouzena v archeologických rekonstrukcích mužům. Bez jakýchkoliv archeologických důkazů, které by tuto volbu odůvodňovaly. Ženská plastika nalezená týmem Karla Absolona v Dolních Věstonicích v roce 1925 známá jako Věstonická venuše je demonstrativním příkladem takové praxe. Znamý malíř a ilustrátor Zdeněk Burian, jemuž se světového uznání dostalo za paleontologické, paleoantropologické a archeologické rekonstrukce, vytvořil dva obrazy s Věstonickou venuší jako ústředním motivem. Mladší obraz se přímo jmenuje „Tvůrce Věstonické venuše“ (rok 1958, obr. 2) a vidíme na něm umělce v průběhu finální úpravy, snad rytí detailů, již vymodelované sošky. Na starším obraze s názvem „Venuše věstonická“ (1951) zobrazil Burian živou společnost, v jejímž popředí sedí muž

Obr. 2. „Tvůrce Věstonické venuše“ (1958). Zdroj: Sběrka MZM Brno, inv. č. V-052. Autor obrazu Zdeněk Burian.

se soškou na kameni, obklopený zezadu třemi ženami (poprsí prostřední z nich může evokovat, že soška sloužila jako inspirace nebo přímo reálná předloha), dvě z nich na sošku se zájmem pohlížejí (obr. 3). Obraz v sobě skrývá promyšlenou uměleckou kompozici a symbolika „tří Grácií“ možná odkazuje k Burianovu klasickému akademickému vzdělání. Rekonstrukce vždy zároveň vytvářel na základě posledních ve své době dostupných znalostí a interpretací odborníků (z tohoto důvodu je zde možná zobrazena také mladá žena s malými prsy, protože byly známy i nálezy takového typu ženských plastik), ale tvořil je v souladu se společenskými normami své doby. Burian ztvárnil paleolitického tvůrce ještě na několika dalších obrazech: při tvorbě náhrdelníku muž navléká závěsky, muž drží kel s rytinou geometrické venuše z Předmostí, muž, který vytváří figurku mamuta, a skica muže s variací na Věstonickou venuší jako ilustrace pro knihu *Lovci mamutů ještě po pěti letech*.⁵⁸ Se Štorchem začal Burian spolupracovat v roce 1932 a stal se neodmyslitelným ilustrátorem jeho knih.⁵⁹ Navzdory tomu, že Burianova tvorba odpovídala společenským stereotypům své

56 Monique VAN DEN DRIES – Miyuki KERKHOFF, The Past Is Male, Gender Representation in Dutch Archaeological Practice, *Advances in Archaeological Practice*, 2018, roč. 6, č. 3, s. 1–10.

57 Alison A. MACINTOSH – Ron PINHASI – Jay T. STOCK, Prehistoric women's manual labor exceeded that of athletes through the first 5500 years of farming in Central Europe, *Science Advances*, 2017, roč. 3, s. 1–12.

58 Eduard ŠTORCH, *Lovci mamutů ještě po pěti letech*, Praha 1939.

59 Karel SKLENÁŘ, *Bohové, hroby a učitelé. Cesty českých spisovatelů do pravěku*, Praha 2003, s. 316.

Obr. 3. „Venuše věstonická“ (1951). Podle Zdeněk BURIAN – Vladimír PROKOP, Zdeněk Burian: širým světem, Praha: Retro Gallery 2019, s. 72–73. Autor obrazu Zdeněk Burian.

doby, najdeme v jeho díle jednu pozoruhodnou rekonstrukci, která se androcentrickému zobrazování pravěku (nejen své doby) vymyká počtem zobrazených žen a mužů, dokonce i dětí a netradičním rozdělením rolí. K obrazu s výjevem neolitické vesnice vytvořil v 50. letech studii zobrazující osadu s domy a lidmi zabývajícími se různými činnostmi. Na skice je zajímavá právě dělba práce: na sklizení obilí se společně podílí žena a muž, ústředí obrazu dominuje kráčející žena s teslou v ruce (ta byla ovšem v této době ještě interpretována jako motyka, a ne nástroj ke zpracování dřeva), a psem po svém boku, v pozadí muž drtí obilí.⁶⁰ Finální verzi obrazu ale Burian namaloval už v konvenčním pojetí, kdy zobrazuje scénu s celkově převažujícím počtem mužů, ženou drtící obilí a mužem s teslou a psem jako ústřední postavou scény (obr. 4, 5).

Poměrně nedávné umělecké ztvárnění procesu vzniku Věstonické venuše pochází z pera ilustrátora Pavla Dvorského. Je na něm zobrazen muž s vymodelovanou soškou a kostěným nástrojem v ruce (2010, obr. 6).⁶¹ Poslední vizuál-

ní rekonstrukce, kterou jsme objevily, pochází ze zahraniční expozice Přírodovědného muzea ve Vídni a zobrazuje figurínu muže s hluboce zamyšleným výrazem, který drží hotovou sošku v jedné ruce a kostěný nástroj v druhé (obr. 7). Dlouholetou tradici ve stereotypním zobrazování situace, ve které nejstarší známá keramická plastika ženy na světě vznikla, přerušila až expozice muzea Archeoparku Pavlov. Ve filmu, který vás postupně uvede do tematiky navazující expozice, tuto sošku vytváří mladá žena (obr. 8). Do té doby neobvyklé pojetí vychází ze závěrů daktyloskopické analýzy otisku prstu na levé straně sošky, provedené 75 let po jejím nalezení. Věk osoby, která otisk zanechala, je odhadován mezi 7 a 15 lety s tím, že vzhledem k šířce epidermální linie šlo stěží o dospělého muže. Odhad věku lze, vzhledem ke smršťování keramického materiálu, posunout směrem k dospělosti, což umožňuje uvažovat o mladé dospívající ženě, nebo dokonce o mladé dospělé ženě.⁶² Expozice v Pavlově pochází z roku 2016, alternativní interpretace a pohledy na paleolitické výtvarné projevy a paleolitické

60 Eva ČERMÁKOVÁ – Martin OLIVA, Zajímavý přírůstek k burianovské sbírce v Ústavu Anthropos, Acta Musei Moraviae, Sci. Soc. XCVII, 2012, č. 1, s. 141–142.

61 Jiří A. SVOBODA, Dolní Věstonice – Pavlov: místo: jižní Morava, čas: 30 tisíc let, Mikulov 2017.

62 Miroslav KRÁLÍK – Vladimír NOVOTNÝ – Martin OLIVA, Fingerprint on the Venus of Dolní Věstonice I, Anthropologie XL2, 2002, s. 107–113.

Obr. 4. Skica neolitické vesnice (1950–1951). Zdroj: Sběrka MZM Brno, inv. č. V-101. Autor obrazu Zdeněk Burian.

Obr. 5. „Člověk v mladší době kamenné“ (1952). Zdroj: reprodukce sbírkového předmětu (tištěný školní obraz) Oddělení společenských věd, Muzeum Komenského v Přerově, p. o. Evidenční číslo DO 3910. Autorka fotografie Iveta Juchelková. Autor obrazu Zdeněk Burian.

Obr. 6. Jedna z dalších variant ztvárnění tvůrce Věstonické venuše (2010). Autor Pavel Dvorský. Podle J. SVOBODA, Dolní Věstonice – Pavlov, 2017, s. 52.

myšlení se v archeologické literatuře objevovaly již dříve,⁶³ nicméně v expozicích a všeobecně vizuálních ztvárněních se až do doby posledních několika let nepromítaly. Desetiletí automaticky opakovaná androgenní zobrazování začínají být pomalu narušována novými obrazy. Učebnice dějepisu však tuto novou tendenci poměrně důsledně ignorují. Problematika prezentace minulosti v učebnicích je téma pro samostatný rozbor, jen velmi okrajově ji přesto uvádíme, proto aby bylo úskalí společenských dopadů vizuálních symptomů genderové slepoty zřetelné ve všech svých dosazích. V roce 2015 bylo téma zpracováno v rámci bakalářské práce.⁶⁴ Analyzována byla řada učebnic pro 2. stupeň základních škol a víceletá gymnázia vydaná v letech 2009–2013 vydavatelstvím Fraus. Zastoupení mužů a žen v nich bylo hodnoceno v kontextu koncepce učiva a historických faktů se závěrem, že ženy a muži jsou zastoupeni nerovnoměrně i v takových místech, kde charakter učiva vyvážené zastoupení mužů a žen umožňuje, z čehož vyplývá, že autorské týmy daných učebnic zpravidla opomíjely rozrušování tradičních představ o míře pasivity a aktivity vzhledem k genderu, a tím se podílely na upevňování genderových stereotypů. V aktuálně používané učebnici pro 6. třídu základních škol a víceletá gymnázia je situace obdobná.⁶⁵ V kapitole „Lovci a sběrači v době kamenné“ v seznamu tří doporučených knih figuruje *Knihla o pravěku* s krásnými ilustracemi Zdeňka

Obr. 7. Figurína věstonického tvůrce (2015). Zdroj: Státní muzeum v Berlíně, Neues Museum, zapůjčené ze sbírky Přírodovědného muzea ve Vídni. Autor fotografie Don Hitchcock, donsmaps.com. Photo of a sculptor of Dolní Vestonice Venus at the Staatliche Museen zu Berlin, Neues Museum, Germany, on loan from the NHM, Wien. Photo by Don Hitchcock, donsmaps.com.

Buriana,⁶⁶ ale ženy se na nich objevují v celé knize jen v jednom případě na obrázku zachycujícím pohřební scénu, a to ještě v menšině. Druhá doporučená kniha *Jak vznikl člověk* poskytne rekonstrukci, kde figurují ženy třikrát.⁶⁷ Na prvním obrázku je pokus o rekonstrukci skutečné podoby ženy podle nálezu hlavičky s deformovanou tváří vyřezané z mamutoviny z Dolních Věstonic, na dalším vidíme pohřební scénu, kdy je žena pohřbívána šesti muži, na posledním jsou ženy zobrazeny spolu s muži při rekonstrukci obřadu kultu plodnosti v jeskyni Tuc d'Audoubert. Soudě pouze dle obrázků této publikace by žáci a žáčky mohli nabýt dojmu, že paleolitické ženy se buď podílely na obřadech plodnosti, nebo byly mrtvé. V první publikaci navíc a mimo jiné najdete popis lovu mamutů do jam a v druhé poučení o třech základních lidských plemenech: žlutém, bílém a černém. Obě zmíněné knihy jsou z 80. let, což vysvětluje jejich obsah, ale naprosto neopodstatňuje jejich výběr v rámci doporučené literatury v současnosti.

63 Např. Jiří A. SVOBODA, Upper Paleolithic Female Figurines of Northern Eurasia, in: Jiří A. SVOBODA (ed.), Petřkovice. On Shouldered Points and Female Figurines, Dolnověstonické studie 15, Brno 2008, s. 193–223; Sandra SÁZELOVÁ, Female Figurines of Northern Asia: An Ethnological Approach, in: Jiří A. SVOBODA (ed.), Petřkovice. On Shouldered Points and Female Figurines, Dolnověstonické studie 15, Brno 2008, s. 224–232.

64 Barbora VTELENSKÁ, Výuka dějepisu na základní škole a gender, Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, Liberec 2015.

65 Petr MÁCHA – Vladimíra HORKÁ – Veronika KRÁLOVÁ, Hravý dějepis, Pravěk a starověk, Praha 2016, s. 13.

66 Zdeněk V. ŠPINAR, Kniha o pravěku, Praha 1988.

67 Vratislav MAZÁK, Jak vznikl člověk. Sága rodu Homo, Praha 1986.

Obr. 8. Žena vyrábějící Věstonickou venuši (2016). Výběr z úvodního filmu expozice Archeoparku Pavlov. Zdroj: Regionální muzeum v Mikulově, p. o., pobočka Archeopark Pavlov.

Rok 2016 ukončil stereotypní historii výtvarného zobrazování Věstonické venuše. Muzea stojí před velkou výzvou a záleží na nich a jejich kurátorech, jestli pomohou vizuální symptomy genderové slepoty léčit. Například ve stálé expozici Pravěku Moravy v Moravském zemském muzeu (dále jen MZM) v Brně sice uvidíte reprodukcí zmiňovaného Burianova „Tvůrce Věstonické venuše“, ale neuvidíte tam zobrazení žen ani dětí (pokud nepočítáme neolitické sošky žen a rekonstrukci dětského hrobu). Navazující výstava Morava ve středověku toto genderově asketické pojetí narušuje jedině soškou Madony s děťátkem. Pochopitelně jedná se o expozici z roku 1991, která je dnes tak trochu sama exponátem demonstrujícím myšlení své doby, což je osudem každé takto dlouho sloužící výstavy. Z finančních důvodů prozatím nedošlo k modernizaci, což může být nakonec pro MZM pozitivní. Pokud by totiž k této obměně došlo v období před deseti nebo i méně lety, nemuselo by se zobrazování bez stereotypizace do expozice promítnout, tak jak to ukazuje výše zmíněná studie z roku 2015 na případu rakouských muzejních expozic.

Dalším příkladem splnutí fenoménu výtvarného projevu a rituálu s výjimečným společenským postavením mužů ve vizuálních rekonstrukcích jsou paleolitické jeskynní malby. V roli jejich tvůrců byli tradičně zobrazováni muži (obr. 9).

Mezi jeskynnými malbami se objevují i pozitivní a negativní otisky rukou. Od roku 2006 proběhlo několik analýz těchto otisků za účelem určení pohlaví tvůrců na základě biologických parametrů obtisknutých rukou.⁶⁸ Závěrem studií bylo, že významná část otisků v pravěkých jeskyních patřila ženám. Použitá metodika těchto výzkumů byla shrnuta a zároveň také podrobena kritice českými antropology,⁶⁹ kteří navrhuji metodologicky vhodnější způsoby odhadu pohlaví autorů paleolitických otisků vytvořených na základě referenčního souboru nikoliv současných, ale paleolitických otisků známého pohlaví. Specifikovali i vlastní teoreticky proveditelný postup získání takového referenčního souboru, ale vzhledem k nedostatečnému počtu paleolitických koster se zachovalou kostrou ruky a pánevní kosti je jeho praktická proveditelnost problematická. Na průkazné závěry o tom, či ruce otisky zanechaly, si budeme muset tedy ještě počkat. Co ale opodstatňuje ztvárňování paleolitických tvůrců jako dospělých mužů? Ve francouzské jeskyni v Rouffignacu přezdívané jako „jeskyně sta mamutů“ byly v určitých částech některých jeskyní evidovány také doklady otisků dětských rukou. Jedna z postranních jeskyní byla pokryta výlučně dětskými otisky, a to i ve vyšších polohách, do nichž musely být děti někým vyzdvíženy, také byly

68 Paul PETTIT – Alfredo M. CASTILLEJO – Pablo ARIAS et al., New views on old hands: the context of stencils in El Castillo and La Garma caves (Cantabria, Spain), *Antiquity*, 2014, roč. 88, č. 339, s. 47–63; Madeline E. MACKIE, Estimating age and sex: Paleodemographic identification using rock art hand sprays, An application in Johnson County, Wyoming, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2015, č. 3, s. 333–341; Jean M. CHAZINE – Arnaud NOURY, Sexual Determination Of Hand Stencils On The Main Panel Of The Gua Masri Li Cave (East-Kalimantan/Borneo – Indonesia), *International Newsletter On Rock Art*, 2006, roč. 44, s. 21–25; Dean R. SNOW, Sexual dimorphism in Upper Paleolithic hand stencils, *Antiquity*, 2006, roč. 80, č. 308, s. 390–404; Dean R. SNOW, Sexual Dimorphism in European Upper Paleolithic Cave Art, *American Antiquity*, 2013, roč. 78, č. 4, s. 746–776; James Z. WANG – Weina GE – Dean R. SNOW et al., Determining the sexual identities of prehistoric cave artists using digitized handprints: A machine learning approach, Conference: Proceedings of the 18th International Conference on Multimedia 2010, Firenze, Italy, October 25–29, Association for Computing Machinery, 2010, s. 1325–1332.

69 Patrik MIK – Daniel SOSNA – Patrik GALETA, Zhodnocení možností odhadu pohlaví autorů paleolitických nástěnných maleb z otisků ruky, *Archeologické rozhledy LXVIII*, 2016, s. 3–18.

Obr. 9. „Kromaňonští umělci malují mamuty ve Font-de-Gaume“, Francie (1920). Autor obrazu: Charles R. Knight [online]. [Cit. 15-08-2021]. Zdroj: Wikimedia Commons. Dostupné z: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Font-de-Gaume.jpg>. *Cro-Magnon artists painting woolly mammoths in Font-de-Gaume, AMNH. Author Charles R. Knight. [online]. [Accessed 15-08-2021]. Source: Wikimedia Commons. Available from: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Font-de-Gaume.jpg>*

objevy v nejhlubších a nejzastrčenějších koutech jeskynních komplexů.⁷⁰ Ani děti se však na ilustracích v záři paleolitických ohňů s pravěkými muži neobjevují. Přitom například u australských Aboriginců jsou přítomnost dětí a jejich podíl na vytváření maleb a otisků na skalách zdokumentovány. Skalní umění zde funguje jako mezigenerační prostředek, který umožňuje sdílení příběhů, mytologie, kosmologie, přenos znalostí o každodenním životě, o světě, kulturních normách, mocenských vztazích a zákonech.⁷¹

Uvedené příklady dokládají, že zobrazování společenských rolí v pravěku nebylo postavené jen na determinujících biologických rozdílech pohlaví nebo archeologických či jiných dokladech nebo zjištěních, ale na představě o dominantní společenské roli muže jako hybatele dějin, inovátora a tvůrce nových myšlenek. Tudiž i svět výtvarného projevu, stejně tak jako často i spirituality, který nesouvisí s žádnou potřebou fyzické síly, ale zastává v prezentaci vývoje lidských dějin velmi atraktivní oblast, připadl pro svou výjimečnost mužům.

Závěr

Při rozhovorech s některými kolegyněmi a kolegy z oboru jsme zjistily, že považují genderovou archeologii za disciplínu, která sice nějakým způsobem posloužila k dekonstrukci bariér v myšlení, ale její možnosti byly již vyčerpány. Tento názor nesdílíme. Z části proto, že stereotypy se promítají v archeologických interpretacích stále příliš často. Je potřeba, aby je archeologická obec vědomě vnímala a diskutovala o nich, byla na ně citlivá a opakovaným používáním neudržovala dále jejich existenci. Z části z důvodu, který zformulovala L. Hurcombe – právě interakce mezi pohlavími a sociální tvorba genderových rolí jsou základním sociálním dělením lidské společnosti a jako takové i jedním ze základních předmětů zájmu v procesu rekonstrukce zaniklých světů.⁷²

Identifikace přetrvávajících stereotypů potvrzuje, že reflexi potřebujeme jako stálou součást vědecké metody, jako mechanismus, který nejen genderovou, ale všeobecně

⁷⁰ Petra BURIANOVÁ, *Znázornění ženy v době kamenné*, Diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická, Plzeň 2012, s. 35.

⁷¹ Joakim GOLDHAHN – Sally K. MAY – Josie GUMBUWA MARALNGURRA – Jeffrey LEE, *Children and Rock Art: A Case Study from Western Arnhem Land, Australia*, *Norwegian Archaeological Review*, 2020, roč. 53, č. 1, s. 59–82, v citovaném článku naleznete na s. 61 i souhrn doporučené literatury k tématu o nezastupitelnosti dětí v naší interpretaci minulosti obecně, z českých autorů na dané téma s obšírnými odkazy na literaturu viz Lucie VĚLOVÁ, *Úvod do „archeologie dětství“*, *Acta Musei Nationalis Pragae, Historia* 2018, roč. 72, čís. 1–2, s. 62–77.

⁷² L. HURCOMBE, *Our own Engendered Species*.

vědeckou slepotu dokáže identifikovat. Nestabilita aktuálního horizontu poznání a jeho zdolávání je motorem každé vědecké práce; nadšení a zvědavost jeho palivem. Nové analýzy, dostupnost propojených a otevřených dat a vyhodnocování velkých dat skýtají naději, že zaniklý svět a fungování minulých společností bude osvětleno zase v o něco komplexnější perspektivě. Věda není ze své podstaty dobrá nebo špatná. Vědecká teorie je pravdivá nebo nepravdivá, tato hodnota se ale pohybuje v přímé úměře k celkovému dosavadnímu poznání, a ne vždy je trvale platná, může podléhat korekcím v běhu času. Interpretace a implementace vědeckých zjištění nebyly ale vždy společensky neutrální. Základním etickým pravidlem vědy je být společensky zodpovědná a nedogmatická. Nejde jen o zneužívání vědeckých myšlenek a teorií, které bývá v rámci společenské reflexe časem odmítnuto, ale také o celkový dopad poznání na další fungování společnosti. Sebepoznání společnosti formuje její další vývoj. Zpráva OSN *Tackling Social Norms: A game changer for gender inequalities* z roku 2020⁷³ pracovala s indexem Gender Social Norms Index (GSNI), který měří, jak společenské přesvědčení brání rovnosti žen a mužů v oblastech, jako je politika, práce a vzdělávání, a obsahuje údaje ze 75 zemí, které pokrývají více než 80 % světové populace. Analýza ukázala, že navzdory desetiletím pokroku ve zmenšování propasti v rovnosti mezi muži a ženami, má téměř 91 % mužů a 86 % žen alespoň jeden druh předsudku vůči ženám v oblasti politiky, ekonomiky, vzdělávání, sexuálního násilí a ženských reprodukčních práv.⁷⁴ Pokud přestaneme používat genderové stereotypy v archeologických interpretacích, přestaneme podporovat udržování genderových stereotypů a předsudků i ve společnosti současně. Pojďme ctít zásady demokratické a udržitelné vědy nejen technicky aplikací FAIR přístupů k datům (*Findable, Accessible, Interoperable, Reusable*), ale společensky zodpovědně také z hlediska základních „FAIR Society“ zásad nakládání s daty při jejich interpretacích:

- Factual** – faktický výzkum založený na datech a interpretace těchto dat vychází čistě z kontextu, a ne ze stereotypně zažitého uvažování nebo společenské poptávky;
- Anthropocentric** – nezaujatý vědecký přístup je antropocentrický, nejen androcentrický, předmětem studia je minulá společnost složená z lidí s různými genderovými identitami a její komplexní výzkum;
- Intersectional** – vyhodnocování dat s přihlédnutím k dalším možným relevantním a současným diskriminacím, které nás mohou ovlivnit při interpretacích a prezentacích výzkumu;
- Responsible** – přístup zodpovědný k současné společnosti, projekcí současných diskriminačních modelů do minulých společností posilujeme postavení a udržování stereotypů v současném systému.

Ve světle závěrečného shrnutí se archeologie rýsuje jako věda nadějných vyhlídek a podstatně společenské zod-

povědnosti. Archeologie je, také díky svému velkému interdisciplinárnímu přesahu, považována za velmi racionální vědu. Přesto se jí v minulosti dařilo dospět k některým velmi neracionálním závěrům. Jak je vidět, díky své vášni pro hledání nejen pozůstatků po zaniklých společnostech, ale i funkční teorie a metody a zálibě ve využívání metod a analýz, které nebyly prvotně stvořeny pro její obor, dokáže nakonec sama sebe velmi efektivně korigovat. Genderová slepota byla identifikována a víme, že se dá léčit. Každá reflexe posouvá obor dál. Každý obor má ale také na sítnici svého oka slepou skvrnu, která mu, pokud se dívá jen jedním okem, nedovolí vidět komplexní obraz reality. Snad se nám v budoucnu podaří dívat se oběma očima otevřenými, vidět ostře a nepřestat si klást otázku „co vidím?“, stejně tak jako „co nevidím?“.⁷⁵

Literatura

- Melanie BLACKLESS – Anthony CHARUVASTRA – Amanda DERRYCK et al., *How Sexually Dimorphic Are We? Review and Synthesis*, *American Journal of Human Biology*, 2000, roč. 12, č. 2, 151–166.
- Kate BRITTON – Michael P. RICHARDS, *Introducing Archaeological Science*, in: Michael P. RICHARDS – Kate BRITTON (eds.), *Archaeological Science, An Introduction*, Cambridge 2020, s. 3–10.
- Terry BROWN – Keri BROWN, *Biomolecular archaeology: An introduction*, Chichester 2011.
- Jaroslav BRŮŽEK, *A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone*, *American Journal of Physical Anthropology* 2002, roč. 117, č. 2, s. 157–168.
- Jaroslav BRŮŽEK – Robert G. FRANCISCUS – Vladimír NOVOTNÝ – Eric TRINKAUS, *The assessment of sex*, in: Eric TRINKAUS – Jiří SVOBODA (eds.): *Early modern human evolution in central Europe. The people of Dolní Věstonice and Pavlov*, *Dolní Věstonice Studies* 12, Brno 2006, s. 46–62.
- Zdeněk BURIAN – Vladimír PROKOP, *Zdeněk Burian: širým světem*, Praha 2019.
- Petra BURIANOVÁ, *Znázornění ženy v době kamenné*, Diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická, Plzeň 2012.
- Jean M. CHAZINE – Arnaud NOURY, *Sexual Determination Of Hand Stencils On The Main Panel Of The Gua Masri Ii Cave (East-Kalimantan/Borneo – Indonesia)*, *International Newsletter On Rock Art*, 2006, roč. 44, s. 21–26.
- Laura COLTOFEAN-ARIZANCU – Bisserka GAYDARSKA – Uroš MATIĆ (eds.), *Gender Stereotypes in Archaeology, A short reflection in image and text*, Leiden 2021.
- Eva ČERMÁKOVÁ – Martin OLIVA, *Zajímavý přírůstek k burianovské sbírce v Ústavu Anthropos, Acta Musei Moraviae, Sci. Soc. XCVII*, 2012, č. 1, s. 141–142.

73 Human Development Perspectives report, *Tackling Social Norms: A game changer for gender inequalities*, United Nations Development Programme, New York 2020 [online] [cit. 22. 08. 2021]. Dostupné z: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdperspectivesgsnipdf_1.pdf

74 Human Development Perspectives report, s. 8.

75 Děkujeme za inspiraci, podněty a doporučení, které nám k tématu svým reflexivním pohledem na věc poskytl Martin Kuna. Děkujeme Evě Čermákové, Petru Kostrhunovi, Šárce Krupičkové a Martinu Novákovi za konzultaci. Za poskytnutí vybraných obrazových příloh děkujeme Státnímu muzeu prehistorie v Halle, Regionálnímu muzeu v Mikulově – pobočka Archeopark Pavlov, Moravskému zemskému muzeu, Muzeu Komenského v Přerově a Donu Hitchcockovi.

- Kateřina DOLEŽALOVÁ, První ženy moravské archeologie, *Studia Archaeologica Brunensia*, 2013, roč. 18, č. 2, s. 63–78.
- Sandra EDER, The Volatility of Sex: Intersexuality, Gender and Clinical Practice in the 1950s, *Gender & History*, 2010, roč. 22, č. 3, s. 692–707.
- Anne FAUSTO-STERLING, *Sexing the Body, Gender Politics and the Construction of Sexuality*, New York 2000.
- Elena FIALKO, Scythian Female Warriors in the South of Eastern Europe, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 2017, roč. 22, s. 29–47.
- Roberta GILCHRIST, *Gender and archaeology: contesting the past*, London – New York 1999.
- Joakim GOLDHAHN – Sally K. MAY – Josie GUMBUWA MARALNGURRA – Jeffrey LEE, Children and Rock Art: A Case Study from Western Arnhem Land, Australia, *Norwegian Archaeological Review*, 2020, roč. 53, č. 1, s. 59–82.
- Valeri I. GULIAEV, Amazons in the Scythia: New finds at the Middle Don, Southern Russia, *World Archaeology*, 2003, roč. 35, s. 112–125.
- Oliver J. T. HARRIS – Craig N. CIPOLLA, *Archaeological theory in the New Millennium, Introducing current perspectives*, London – New York 2017.
- Randal HAAS et al., Female hunters of the early Americas, *Science Advances*, 2020, roč. 6, č. 45, s. 1–10.
- Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Rutina genderu nejen v každodenním životě, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2009, č. 4, s. 181–186.
- Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON – Anna KJELLSTRÖM – Torun ZACHRISSON et al., A Female Viking Warrior Confirmed by Genomics, *American Journal of Physical Anthropology*, 2017, roč. 164, č. 4, s. 853–860.
- Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON, Women at War? The Birka Female Warrior and her Implications, *New Horizons in the Archaeology of the Viking Age*, 2018, roč. 18, č. 3, s. 28–31.
- Human Development Perspectives report, *Tackling Social Norms: A game changer for gender inequalities*, United Nations Development Programme, New York 2020. Dostupné z: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdperspectivesgsnipdf_1.pdf
- Linda HURCOMBE, Our own Engendered Species, *Antiquity*, 1995, roč. 69, s. 87–100.
- Askold IVANTCHIK, Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen, in: Charlotte SCHUBERT – Alexander WEISS (eds.), *Amazonen zwischen Griechen und Skythen: Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, De Gruyter 2013, s. 73–87.
- Jan JELÍNEK, A new Paleolithic triple-burial find, *Anthropologie*, 1987, roč. 25, č. 2, s. 189–190.
- Bo JENSEN, Queer Bedfellows: Gender Ambiguity, Shamans, Hijras, „Berdache“ and the Problems of Using the Ethnographic Record, in: Peter JENSEN – Soren SINDBAEK – Helle VANDKILDE (eds.), *IX Nordic TAG, Århus 10–12 May 2007, Globalization, identity, material culture and archaeology*, Århus 2007, s. 25–32.
- Alexis JORDAN, I Am No Man: A Study of Warrior Women in the Archaeological Record, *Field Notes: A Journal of Collegiate Anthropology*, 2009, roč. 1, č. 7, s. 94–111.
- Bohuslav KLÍMA, A triple burial from the Upper Paleolithic of Dolní Věstonice, Czechoslovakia, *Journal of Human Evolution*, 1988, roč. 16, č. 6–7, s. 831–835.
- Jan KOLÁŘ, Idealized World or Real Society? Social Patterns of Corded Ware Culture in Moravia (Czech Republic), in: Martin FURHOLT – Ralph GROSMANN – Marzena SZMYT (eds.), *Transitional Landscapes? The 3rd millennium BC in Europe. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes III (15th – 18th April 2013)“* in Kiel, Kiel 2016, s. 191–207.
- Kerstin KOWARIK – Jutta LESKOVAR, Women without History? History without women? Studies on the representation of prehistoric gender roles in Austrian exhibitions, *Les Nouvelles de l'archéologie*, 2015, roč. 140, s. 51–55.
- Miroslav KRÁLÍK – Vladimír NOVOTNÝ – Martin OLIVA, Fingerprint on the Venus of Dolní Věstonice I, *Anthropologie XL2*, 2002, s. 107–113.
- Martin KUNA et al., *Sto let v archeologii: objevy, nálezy a expedice Archeologického ústavu v Praze 1919–2019*, Praha 2019.
- Jeffrey LEE, Children and Rock Art: A Case Study from Western Arnhem Land, Australia, *Norwegian Archaeological Review*, 2020, roč. 53, č. 1, s. 59–82.
- Liisa LOOG – Greger LARSON, Ancient DNA, in: Michael P. RICHARDS – Kate BRITTON (eds.), *Archaeological Science, An Introduction*, Cambridge 2020, s. 13–34.
- Petr MÁCHA – Vladimíra HORKÁ – Veronika KRÁLOVÁ, *Hravý dějepis, Pravěk a starověk*, Praha 2016.
- Alison A. MACINTOSH – Ron PINHASI – Jay T. STOCK, Prehistoric women's manual labor exceeded that of athletes through the first 5500 years of farming in Central Europe, *Science Advances*, 2017, roč. 3, s. 1–12.
- Madeline E. MACKIE, Estimating age and sex: Paleodemographic identification using rock art hand sprays, *An application in Johnson County, Wyoming. Journal of Archaeological Science: Reports*, 2015, č. 3, s. 333–341.
- Adrienne MAYOR, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, Oxford 2014.
- Vratislav MAZÁK, *Jak vznikl člověk. Sága rodu Homo*, Praha 1986.
- Patrik MIK – Daniel SOSNA – Patrik GALETA, Zhodnocení možností odhadu pohlaví autorů paleolitických nástěnných maleb z otisků ruky, *Archeologické rozhledy LXVIII*, 2016, s. 3–18.
- Alissa MITTNIK – Johannes KRAUSE, Genetic analysis of the Dolní Věstonice human remains, in: Jiří A. SVOBODA (ed.): *Dolní Věstonice II. Chronostratigraphy, paleoetnology, paleoanthropology*, Dolní Věstonice Studies, 21, Brno 2016, s. 377–384.
- Maja NAZARUK, Reflexivity in anthropological discourse analysis, *Anthropological Notebooks*, 2011, roč. 17, č. 1, s. 73–83.
- Sarah Milledge NELSON: *Women in Antiquity: Theoretical Approaches to Gender and Archaeology*, Lanham 2007.
- Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska, Dějiny, teorie, kritika*, 2008, roč. 1, s. 81–102.
- Ann OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2010.

- Petr PABIAN, Od elitního přes masové k univerzálnímu terciárnímu vzdělávání: koncepce Martina Trowa, *Aula*, 2008, roč. 16, č. 2, s. 31–40.
- Robert PĚNIČKA, *Kapitoly z dějin antropologie*, Brno 2014.
- Paul PETTITT – Alfredo M. CASTILLEJO – Pablo ARIAS et al., New views on old hands: the context of stencils in El Castillo and La Garma caves (Cantabria, Spain), *Antiquity*, 2014, roč. 88, č. 339, s. 47–63.
- Alison C. POE – Adrienne MAYOR, Review of *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, *Woman's Art Journal*, 2015, roč. 36, č. 2, s. 64–66.
- John R. PORTER, Review of Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, s. 1–109, in: *Academia.edu* [online], 2020 [cit. 10. 3. 2022]. Dostupné z: https://www.academia.edu/37418474/Review_of_Adrienne_Mayor_The_Amazons_Lives_and_Legends_of_Warrior_Women_across_the_Ancient_World_Princeton_Oxford_Princeton_University_Press_2014_Pp_xiv_519_ISBN_9780691147208
- Neil PRICE – Charlotte HEDENSTIERNA-JONSON – Torun ZACHRISSON et al., Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581, *Antiquity*, 2019, roč. 93, č. 367, s. 181–198.
- Kamila REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, Praha 2017.
- Margaret ROBINSON, Two-Spirit Identity in a Time of Gender Fluidity, *Journal of Homosexuality*, 2019, roč. 67, č. 12, s. 1675–1690.
- Philip C. SALZMAN, On Reflexivity, *American Anthropologist*, 2002, roč. 104, č. 3, s. 805–813.
- Sandra SÁZELOVÁ, Female Figurines of Northern Asia: An Ethnological Approach, in: Jiří A. SVOBODA (ed.), *Petřkovice. On Shouldered Points and Female Figurines*, *Dolnověstonické studie* 15, Brno 2008, s. 224–232.
- Vitalij S. SINIKA et al., Курган 11 группы «Сад» в Нижнем Поднестровье и современное «мифотворчество» о скифских «амазонках» / Barrow 11 of the “Garden” Group in the Lower Dniester Region and Contemporary “Mythmaking” about Scythian “Amazons”, *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, 2020, roč. 19, č. 1, s. 64–101.
- Karel SKLENÁŘ, *Bohové, hroby a učitelé. Cesty českých spisovatelů do pravěku*, Praha 2003.
- Dean R. SNOW, Sexual dimorphism in Upper Paleolithic hand stencils, *Antiquity*, 2006, roč. 80, č. 308, s. 390–404.
- Dean R. SNOW, Sexual Dimorphism in European Upper Paleolithic Cave Art, *American Antiquity*, 2013, roč. 78, č. 4, s. 746–776.
- Julie SOLOMETO – Joshua MOSS, Picturing the past: Gender in National Geographic reconstructions of prehistoric life, *American Antiquity*, 2013, roč. 78, č. 1, s. 123–146.
- Marie Louise Stig SØRENSEN, *Gender Archaeology*, Cambridge 2000.
- Martin SOUKUP, *Mýty Margaret Mead: Úvahy o antropologii*, Červený Kostelec 2020.
- Václav SOUKUP, *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha 2004.
- Jiří A. SVOBODA, *Dolní Věstonice – Pavlov: místo: jižní Morava, čas: 30 tisíc let*, Mikulov 2017.
- Jiří A. SVOBODA, Upper Paleolithic Female Figurines of Northern Eurasia, in: Jiří A. SVOBODA (ed.), *Petřkovice. On Shouldered Points and Female Figurines*, *Dolnověstonické studie* 15, Brno 2008, s. 193–223.
- Zdeněk V. ŠPINAR, *Kniha o pravěku*, Praha 1988.
- Andrea ŠTÁDLEROVÁ, *Genderové přístupy k evropské archeologii*, Diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická, Plzeň 2012.
- Eduard ŠTORCH, *Lovci mamutů ještě po pěti letech*, Praha 1939.
- Soňa TÖKÖLYOVÁ, *Mladopaleolitický trojhrob v Dolních Věstonicích: Současná a minulé fakta*, *Bakalářská práce*, Masarykova univerzita, Brno 2017.
- Jan TUREK, *Genderové identity v eneolitické společnosti a otázky interpretace společenských kategorií*, *Živá archeologie – Rea*, 2010, roč. 11, s. 122–125.
- Jan TUREK, „Cherche la femme!“ *Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách*, in: Evžen NEUSTUPNÝ (ed.), *Archeologie nenalézaného*, Plzeň – Praha 2002, s. 217–240.
- Monique VAN DEN DRIES – Miyuki KERKHOF, The Past Is Male, *Gender Representation in Dutch Archaeological Practice*, *Advances in Archaeological Practice*, 2018, roč. 6, č. 3, s. 1–10.
- Lucie VĚLOVÁ, Úvod do „archeologie dětství“, *Acta Musei Nationalis Pragae, Historia* 2018, roč. 72, čís. 1–2, s. 62–77.
- Barbora VTELENSKÁ, *Výuka dějepisu na základní škole a gender*, *Bakalářská práce*, Technická univerzita v Liberci, Liberec 2015.
- James Z. WANG – Weina GE – Dean R. SNOW et al., Determining the sexual identities of prehistoric cave artists using digitized handprints: A machine learning approach, *Conference: Proceedings of the 18th International Conference on Multimedia 2010*, Firenze, Italy, October 25–29, Association for Computing Machinery, 2010, s. 1325–1332.
- Alison WYLIE, *Doing Archaeology as a Feminist: Introduction*, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2007, roč. 14, č. 3, s. 209–216.